

Sprekende stenen

Bij het omslag

Op de voorzijde van dit boek zijn – van boven naar beneden,
van links naar rechts – portretten opgenomen van:

- Natalie Lily Friedländer-Friedmann
Eugenius Julianus Henricus Brandligt
Lea Davids
Carolina Kats-Lezer
Esther Davids-Bekkers
- Eduard van Messel
Pieter Berend Venema
Juda Lajb Lichtenstein
Jozef Oscar Stoppelman
Sientje Denneboom-Lehmans
- Helena Commy (l) en Frouwke (r) Sanders,
Cywia Lichtenstein
Hessel van der Zee
Sandor Krammer
Abraham Philip Goudsmit
Kornelis Kraal
- Klaas Roelf Wigboldus
Leo Weinberg
Joachim Salomon Kirschen
Herbert Philip Joseph
Klaartje van der Woude-de Vries
- Sarolta Weisz
Anko Scholtens
Anne de Jong, Rosa Vromen,
Kurt Alfred Kuhn
- Margot Cohen-Frankensteen
Wilmina Minco-Kats
Ibertus Magnus, Cato Goldsmit
- Pieter Leendert van Andel
Salomon Eleazar Lifschitz
Jacob Joachim Joseph van der Woude
Simon Levi Gans

Het zijn 35 van de 271 wijkgenoten die wij in dit boek
gedenken: 236 Joodse mensen, 22 verzetsstrijders,
5 slachtoffers van de Arbeitseinsatz en 8 slachtoffers
van een vergissingsbombardeement.

Sprekende stenen

Stolpersteine in de Schilderswijk Groningen

Redactie:

Marleen Dohle en Peter Vroege (eindred.)

Mart Coenders

Jan van Maanen

Matteke Winkel

Stichting Stolpersteine Schilderswijk Groningen

HIER WOONDE
JULIUS VAN ESSEN
1889-1944
BEDOELT DOOR 1943
UIT WESTERBOL
VERHOORD 23.7.1943
A78180A

HIER WOONDE
VROUW DE
VAN ESSEN-FRANK
1889-1944
BEDOELT DOOR 1943
UIT WESTERBOL
VERHOORD 23.7.1943
A78180B

Voorwoord

Geachte lezer,

In 2021 zullen er in de Groningse Schilderwijk Stolpersteine ('struikelstenen') zijn gelegd voor de voormalige huizen van alle 263 Joodse Groningers, verzetslieden en andere wijkbewoners die door de nazi's verdreven, gedeporteerd of vermoord zijn.

Je valt niet echt over de stenen, maar 'je struikelt [erover] met je hoofd en je hart', zoals een scholier ooit zei. De struikelstenen brengen ons geestelijk uit balans, ze vertragen de tijd en geven slachtoffers hun naam, hun bestaansrecht voor even terug.

De struikelstenen dwingen ons echter ook om herdenken meer te laten zijn dan enkel het noemen van een naam, meer dan alleen een met de generaties vervagende herinnering aan al die abrupt afgebroken levens, meer dan een lijdzaam kennismaken van het verleden.

Holocaustoverlevende Elie Wiesel zei ooit: 'Ik heb altijd geloofd dat het tegengestelde van liefde niet haat is, maar onverschilligheid' – en de struikelstenen vragen van ons om nooit weer onverschillig te zijn als onze vrijheid, of die van anderen, onder druk staat. Dat kunnen we doen door steeds opnieuw de verhalen te vertellen van hen die dat zelf niet meer kunnen, door na te denken over de vraag wat voor samenleving we willen zijn, en door moed te tonen wanneer we op moeten staan tegen hen die onze vrijheid bedreigen.

De inzet van zoveel vrijwilligers om het leggen van deze stenen en de publicatie van dit boek mogelijk te maken, verdient daarom ook een groot compliment. Met hun betrokkenheid, inlevingsvermogen en onvermoeibare inzet helpen zij ons om te blijven herdenken, om een stem te geven aan hen die niet meer kunnen spreken en daarmee om elke dag werk te maken van een vrije samenleving.

Koen Schuiling
Burgemeester van Groningen

GRONINGEN.

Kraneweg.

Uitg. Johs. Plaat.

Inhoud

Over dit boek	9
Gunter Demnig en zijn Stolpersteineproject	10

DEEL 1 DE SCHILDERSWIJK	14
Het ontstaan van de Schilderswijk	16
De Schilderswijk in vogelvlucht	18
Joods leven in vooroorlogs Groningen	20
Joods leven in de Schilderswijk	22
De bezetting	24
De Jodenvervolging	26
De werkkampen	28
Westerbork en de vernietigingskampen	30
Dagelijks leven in oorlogstijd	32
Bevrijding	34

DEEL 2 LEVENSVERHALEN	36
Tussen Friesestraatweg en Herman Colleniusstraat	40
Tussen Herman Colleniusstraat en Taco Mesdagplein	60
Tussen Taco Mesdagplein en Westersingel	84
Rond de Kraneweg	106
Rond de H.W. Mesdagstraat	134
De Jozef Israëlsstraat	160
Rond de Westerhaven	186
Kostverloren	210
Een bombardement op de Schilderswijk	221

DEEL 3 STICHTING STOLPERSTEINE	
SCHILDERSWIJK GRONINGEN	224
Ontstaan	226
Werkwijze	228
De leggingen van de Stolpersteine: een overzicht	232
De eerste drie leggingen	234
Vanaf de vierde legging	236
Betrokkenheid van de Joodse gemeente	238
Vorbereidingen voor het leggen van Stolpersteine	240
Bijdragen en reacties	242
Onderwijsproject: betrokkenheid van scholieren	244
Herdenken: een ritueel en een streven	246

Dankwoord	248
Bronnen	249
Illustraties	251
Namenregister	252
Summary	255
Colofon	256

Linker pagina:

boven: Jozef Israëlsstraat en -plein, rond 1910

onder: Kraneweg, 1905

Stolpersteine

Een Stolperstein – in het Nederlands ‘struikelsteen’ – is een betonnen klinker waarop een messing plaatje van 10 x 10 centimeter is aangebracht. Op het messing plaatje staan de naam, geboorte- en overlijdensgegevens van een slachtoffer van het naziregime. De steen wordt geplaatst voor het laatste woonhuis van het slachtoffer. Een steen die je even uit je vaste ritme haalt, waar je in figuurlijke zin over struikelt, die ervoor zorgt dat je een moment stilstaat bij wat zo’n 75 jaar geleden in onze eigen woonomgeving heeft plaatsgevonden. Om een Stolperstein te kunnen lezen moet je je vooroverbuigen, en dus letterlijk even stilstaan bij de geschiedenis.

Over dit boek

In de Schilderswijk in Groningen zijn 263 mensen omgekomen door naziterreur. Voor bijna al deze mensen is in de afgelopen jaren een Stolperstein gelegd; het resultaat van een breed gedragen samenwerkingsproject in de wijk. Tientallen vrijwilligers hebben onderzoek gedaan: in archieven, in Kamp Westerbork, nabestaanden overal in de wereld opgespoord en hun verhalen opgetekend. Daardoor is er over de slachtoffers uit de Schilderswijk veel meer bekend geworden dan de data op hun Stolpersteine. Het levert 263 levensverhalen op: van Joden, verzetsstrijders, studenten die weigeren de loyaliteitsverklaring te tekenen, mannen die omkomen in de Duitse Arbeitseinsatz, of juist weigeren daarnaartoe te gaan. Door die verhalen kunnen we niet alleen de dood, maar juist ook het leven van deze mensen memoreren. Dat is het belangrijkste doel van dit boek.

Sprekende Stenen vertelt de verhalen achter de Stolpersteine. Over mensen met dromen en idealen, verhalen over huwelijken en geboortes, over het oprichten van bedrijven en verhuizen naar nieuwe woon- en werkomgevingen. Verhalen die duidelijk maken hoe mensen ondanks moeilijke omstandigheden veerkrachtig blijven: de behangwinkelier die in de oorlogsjaren verduisteringspapier gaat verkopen, de hoteleigenaar die gedwongen wordt te stoppen met zijn werk en vervolgens een pension begint. De parketmedewerker die vermomd als zuster Jo per ambulance verzetsdaden pleegt.

De verhalen zijn opgetekend per adres; ze gaan over studenten, gezinnen, pensioengasten en vluchtelingen. Daarbij wordt duidelijk dat vrijwel alle aspecten van de Tweede Wereldoorlog op microniveau binnen de grenzen van de wijk terug te vinden zijn: vluchtelingenproblematiek, collaboratie en verzet, het doorgaan van het dagelijks leven, Arbeitseinsatz, Jodenvervolging, onderduiken, een vergissingsbombardement, zware gevechten bij de bevrijding. Dat geeft het boek een extra dimensie. Het is een beschrijving van de oorlog op een heel concreet niveau.

Sprekende Stenen bestaat uit drie delen. Deel I beschrijft het ontstaan van de wijk, met speciale aandacht voor de situatie in de Tweede Wereldoorlog en de lotgevallen van onze Joodse wijkbewoners. Deel II bevat levensbeschrijvingen van de slachtoffers, beschreven per huisadres.

In totaal gaat het om 84 adressen en 263 vermoorde wijkgenoten. Onvermijdelijk hebben we over een aantal personen en families meer informatie kunnen vinden dan over andere. Aparte aandacht besteden we aan de slachtoffers van het vergissingsbombardement van 26 september 1941. In Deel III ten slotte legt het bestuur van Stichting Stolpersteine Schilderswijk Groningen verantwoording af over de manier waarop het onderzoek is gedaan, de leggingen zijn georganiseerd en hoe uiteenlopende mensen bij het project zijn betrokken.

Gunter Demnig en zijn Stolpersteineproject

Een ontmoeting

Het Stolpersteineproject is een initiatief van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig. In het weekend van 5 op 6 augustus 2017 kwam hij naar Groningen om in de Schilderswijk nieuwe Stolpersteine te leggen. Die zaterdagavond spraken twee bestuursleden van onze stichting hem in een Gronings etablissement. Een ontmoeting met de man achter de struikelstenen.

De man met de hoed

Gunter Demnig loopt rustig de trap op, naar de tweede verdieping van de Groningse brouwerij Martinus. Na al die jaren is zijn outfit bijna iconisch geworden. Altijd de vale hoed met brede rand die – vooral bij het leggen van de steentjes – tot diep over de ogen valt. Blauw overhemd en kakibroek, met in de riem uitsparingen voor stratenmakersgereedschap. Meer een ambachtsman dan een kunstenaar. Een wat slordige baard, ogen die enigszins melancholisch de wereld inkijken.

Gunter Demnig

Al is er ook de andere kant: het lokaal gebrouwen bier smaakt goed, en Gunter vertelt ons over zijn voorkeur voor grote, met graat en al gegrilde vis. Maar het gesprek richt zich toch vooral op de Tweede Wereldoorlog, Stolpersteine en alles wat hij daarbij tegenkomt.

Kleinschaligheid

Inmiddels liggen er al Stolpersteine in 158 gemeenten in Nederland. Demnig is veelal zelf aanwezig om de steentjes te leggen. ‘De grootste fout die ik ooit heb gemaakt, was bij de legging van Stolpersteine in Oss’, vertelt Demnig. ‘Tweehonderd stenen in één keer, dat doe ik nooit meer. Met dat soort aantallen verdwijnt de individuele aandacht voor het slachtoffer – en daar gaat het juist om. Zes miljoen is abstract, Auschwitz is abstract, maar een steentje met een naam is concreet.’

Dat de stenen maar mondjesmaat en in kleine aantallen worden aangeleverd, frustrerde ons als stichtingsbestuur aanvankelijk, maar inmiddels kunnen we van harte instemmen met dit principe van kleinschaligheid. We leggen telkens zo’n 20 à 25 steentjes, met veel individuele aandacht voor de slachtoffers en de nabestaanden. Het trage tempo heeft ook als voordeel dat we het onderzoek zorgvuldig kunnen doen en tijd hebben om de voor de leggingen benodigde fondsen te werven.

Het wordt nooit routine

‘Al die persoonlijke verhalen zorgen ervoor dat het nooit routine wordt. Ook niet na tienduizenden steentjes. Ieder steentje staat voor een

Alle Stolpersteine worden in Berlijn met de hand vervaardigd door beeldend kunstenaar Michael Friedrichs-Friedländer, een vriend van Demnig. Carolien van Leeuwen en Joop Kok, twee onderzoekers van het Groningse Stolpersteineproject, brengen op 18 september 2019 een bezoek aan zijn atelier.

was toch wel de ontmoeting van twee groepen nabestaanden uit Zuid-Amerika en Israël. Ze kwamen voor het leggen van een Stolperstein naar Frankrijk en ontdekten pas daar dat ze voor dezelfde steen kwamen en dus familie van elkaar zijn. Ze wisten niet van elkaars bestaan!

Lopen over steentjes

Waarom liggen de steentjes op de straat, en zijn ze bijvoorbeeld niet in de muur van woonhuizen aangebracht?

‘Dat was aanvankelijk ook het plan,’ vertelt Demnig, ‘maar al snel werd duidelijk dat een groot gedeelte van de huiseigenaren daar geen toestemming voor zou geven. Toen zijn we op het idee gekomen de steentjes in de stoep te plaatsen, in de openbare ruimte.’

Het is een vorm die door de meeste mensen als subtiel en indrukwekkend wordt ervaren, zo’n steentje met een naam, een geboorte- en sterfdatum, de laatste meestal verbonden met plaatsnamen als Auschwitz, Sobibor en Bergen-Belsen. Toch is er ook kritiek, met name vanuit de Joodse gemeenschap. De steentjes zouden ertoe leiden dat de slachtoffers opnieuw ‘onder de voet worden gelopen’.

Zo’n associatie staat ver van Demnigs intenties en roept verontwaardiging bij hem op. ‘Kijk dan eens naar de Sint-Pieter en andere oude kerken, daar wordt zelfs over grafstenen gelopen zonder dat ook maar iemand het idee heeft oneerbiedig met de doden om te gaan. Alles wat ik doe, is gericht op respect voor de individuele persoon’, zegt hij. Morgen zal hij weer stenen leggen, individuele monumentjes voor twintig omgekomen wijkgenoten.

mensenleven’, zegt Demnig. Het was een Keulse rabbijn die hem op de tekst in de Thora heeft gewezen die min of meer zijn lijfspreuk is geworden: ‘Een mens is pas vergeten als zijn naam is vergeten.’

Hij legt zijn hoed op de stoel naast hem. Verwarde haren op een kalend hoofd komen tevoorschijn. De hoed en zijn voorkomen verhullen het enigszins, maar tegenover ons zit een man van bijna 70 die al meer dan twintig jaar door Europa trekt om Stolpersteine te leggen. Het is niet te merken aan zijn gedrevenheid.

‘De aanwezigheid van nabestaanden geeft een legging ook een bijzondere dimensie’, vervolgt Demnig. ‘De meest uitzonderlijke gebeurtenis

De dag erna in de Schilderswijk

Op zondag 6 augustus 2017 legt Demnig steentjes in de Westerhaven, de Jozef Israëlsstraat, de H.W. Mesdagstraat en de Wassenberghstraat. Zo spraakzaam als hij gisterenavond was, zo in zichzelf gekeerd is hij nu. Het stenenleggen gebeurt in uiterste concentratie, hij heeft geen oog of oor voor wat er in de omgeving gebeurt. Zo heeft hij het ons gisteren ook verteld: 'Het liefste doe ik ongestoord mijn werk, terwijl anderen de slachtoffers gedenken met een toespraak of een lied.'

Wat hij toen niet vertelde, maar wat nu wel opvalt: het stenenleggen is voor hem niet louter een ambacht, maar ook een ritueel dat met grote aandacht wordt uitgevoerd. Het is niet alleen praktisch, maar ook symbolisch dat hij voor iedere steen knielt.

Met zijn blauwe busje met cement, cirkelzaag en ander gereedschap trekt hij door de Schil-

Gunter Demnig aan het werk in de Schilderswijk (8 december 2016).

derswijk, van het ene adres naar andere, de groep nabestaanden volgt. Hij blijft ze net voor. Aan het eind van de dag gaat hij niet mee naar de ceremonie in de synagoge aan de Folkingestraat. 'Ik ben te vermoeid', zegt Demnig. Hij reist door naar het volgende hotel. Zo trekt hij 270 dagen per jaar door Europa en legt jaarlijks zo'n 60.000 kilometer af. Een man met een missie.

EEN KARTONNEN DOOS OP ZOLDER

Gunter Demnig geeft regelmatig interviews, maar daarin gaat hij meestal niet terug naar zijn eigen jeugd. Twee weken voor onze ontmoeting lezen we in het Duitse tijdschrift Der Spiegel een bijzonder verhaal waarin hij wel op die vroege periode van zijn leven ingaat. Ergens rond 1965, als Gunter Demnig zo'n 18 jaar oud is, vindt hij op de zolder van zijn ouderlijk huis een kartonnen doos met foto's. Hij ziet daarop zijn vader als soldaat in de

Spaanse burgeroorlog. Hij was lid van Legion Condor, het Duitse vrijwilligersleger dat aan de zijde van Franco vocht. Het legioen was – onder andere – verantwoordelijk voor het bombardement op het dorp Guernica, een gebeurtenis die indertijd tot wereldwijde verontwaardiging leidde en in ons collectief geheugen is gegrift door het indrukwekkende schilderij van Picasso. De doos bevat ook foto's van Demnig senior bij luchtdoelgeschut, in Frankrijk, tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zijn zoon legt hem de foto's voor, stelt vragen,

maar treft alleen een muur van stilzwijgen. Pas vele jaren later, in 1992, zal Gunter met de Stolpersteine een vorm vinden om het verleden weer bespreekbaar te maken. Het Stolpersteineproject vindt veel internationale weerklank. Op dit moment zijn deze tastbare herinneringen aan de slachtoffers van het naziregime te vinden in 26 landen in Europa: van de Noordkaap tot Zuid-Spanje, van Normandië tot diep in Rusland. Inmiddels zijn al meer dan 75.000 Stolpersteine geplaatst.

Plaatsen in Nederland met Stolpersteine.

Deel 1

de Schilderswijk

Het ontstaan van de Schilderswijk	16
De Schilderswijk in vogelvlucht	18
Joods leven in vooroorlogs Groningen	20
Joods leven in de Schilderswijk	22
De bezetting	24
De Jodenvervolging	26

De werkkampen	28
Westerbork en de vernietigingskampen	30
Dagelijks leven in oorlogstijd	32
Bevrijding	34

Alle vetgedrukte namen in dit deel verwijzen naar biografieën in Deel II.

Het ontstaan van de Schilderswijk

Het gebied waarin nu de Schildersbuurt ligt, is tot het einde van de negentiende eeuw drassig grasland. Het eigenlijke leven speelt zich af binnen de stadswallen. Dat verandert als de overheid in 1874 toestemming geeft om de oude vestingwerken af te breken. Het is de aanleiding voor een grote stadsuitbreiding naar het westen. Er verschijnen nieuwe straten met een breed scala aan woningen, van eenvoudige arbeiderswoningen tot statige herenhuizen. In 1903 besluit de gemeente de straten te vernoemen naar Groningse schilders. Vanaf dat moment staat dit gedeelte van de stad bekend als de Schildersbuurt. Na de oorlog wordt het buurtschap Kostverloren deel van de stad Groningen. Kostverloren en de Schildersbuurt gaan samen de Schilderswijk heten.

Fragment van Tabula Groeninghen (Jacob van Deventer, 1565).

Topografische kaart, 1908.

Topografische kaart, 1935

Drassig grasland

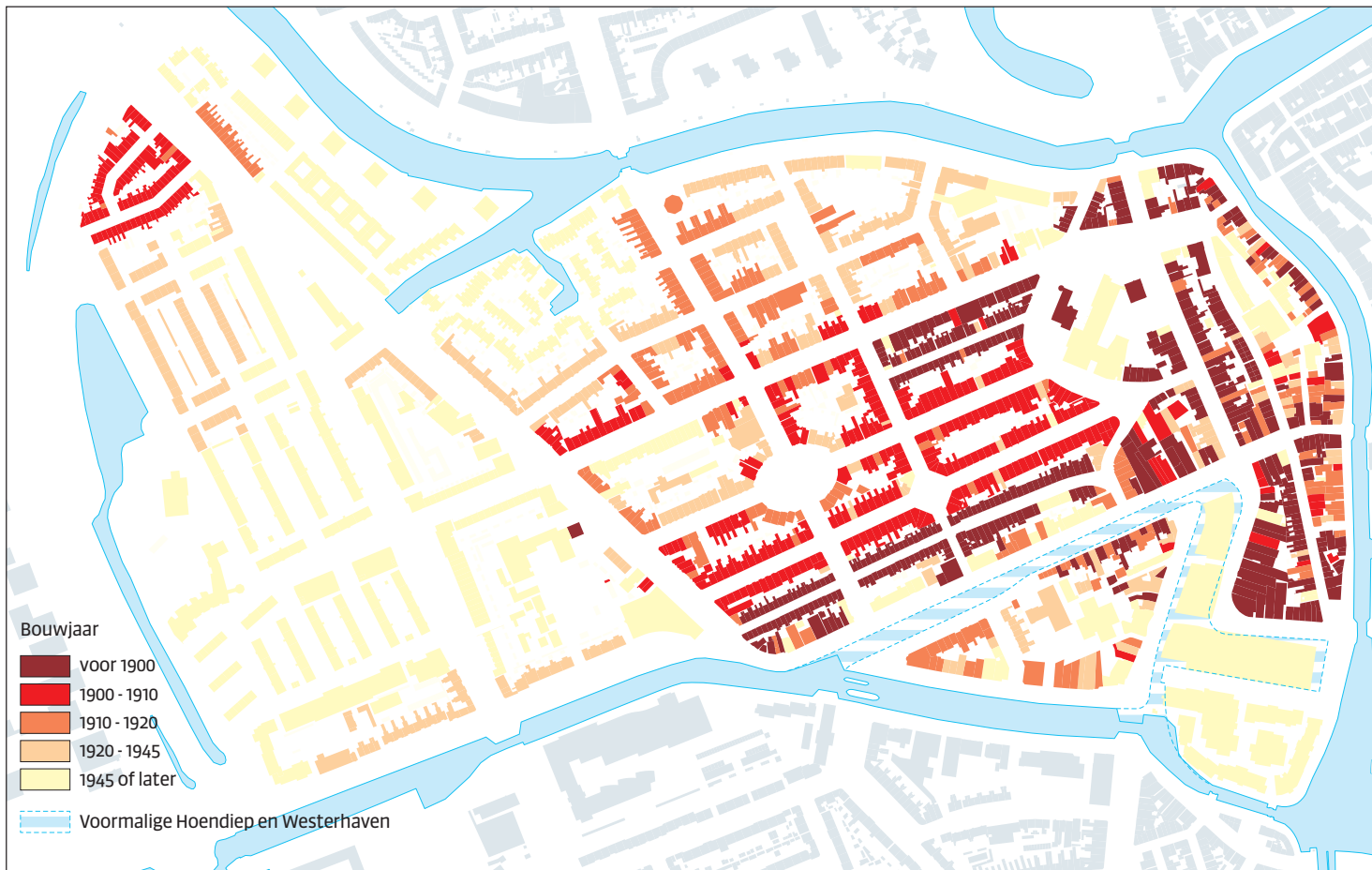
In 1565 maakt de beroemde cartograaf Jacob van Deventer een stadskaart van Groningen. Ten westen van de stad is een drassig en nauwelijks bewoond gebied zichtbaar. Opmerkelijk genoeg zien we wel al de contouren van wat ruim driehonderd jaar later de Schildersbuurt zal worden. Het gebied is in het noorden begrensd door het Reitdiep, in het zuiden door het Hoendiep. Langs deze waterlopen zien we de voorlopers van de Dr. C. Hofstede de Grootkade en de Aweg. De weg in het midden is de Kraneweg, genoemd naar de scheepskraan die te zien is op het punt waar de Aa overgaat in het Reitdiep. In het westen wordt het gebied omsloten door de Friesestraatweg.

De geboorte van de Schildersbuurt

Als vanaf 1874 de vestingwerken niet langer hoeven te worden onderhouden, komt de stadsuitbreiding naar het westen op gang. Op de topografische kaart van 1908 zijn de vorderingen te zien. Tussen de Melkweg en de Aa zijn de stadswallen afgegraven en vervangen door bebouwing. Ten noorden van de Kraneweg ligt alles nog braak. Aan een oude tak van het Reitdiep ligt Houthandel Van Calcar. Vlak erbij staat de molen De Oude Held. In het noordwesten ligt het buurtschap Kostverloren, met in het oog springende kalkovens langs het Reitdiep.

Kostverloren: van buurtschap tot stadswijk

Op de kaart van 1935 zien we hoe de Schildersbuurt en de Oranjebuurt in de loop der jaren steeds meer naar Kostverloren zijn toegegroeid. Vanaf 1912 gaat het buurtschap onder de wijksnaam West End deel uitmaken van de gemeente Groningen. De naam is nooit ingeburgerd, iedereen spreekt tot op de dag van vandaag over Kostverloren. De nieuwe straten in de wijk worden ook naar schilders genoemd. Het is dus niet verrassend dat Kostverloren en de Schildersbuurt samen de naam Schilderswijk krijgen. Opvallend is verder een nieuwe waterweg: tussen het Hoendiep en het Verbindingskanaal is in de periode 1907-1909 het Eendrachtskanaal gegraven. De doorgaande scheepvaart kan zo de Westerhaven mijden.

Groei van de Schilderswijk, 1880-heden.

Groei van de wijk in kaart

Vanaf 1880 zien we planmatige woningbouw. Opvallend is dat het initiatief in die beginjaren veelal ligt bij particuliere projectontwikkelaars. Architecten en aannemers dienen de plannen in, de gemeente geeft vervolgens wel of geen goedkeuring.

In 1884 en 1885 verschijnen de eerste woningen aan de Westersingel: deftige huizen, al zijn ze net iets minder chique dan de herenhuizen aan de andere singels van de stad. Er wordt ook gedacht aan huisvesting voor arbeiders: in 1888-89 bouwt woningbouwvereniging Werkmanssteun een reeks eenvoudige woningen aan een nieuwe straat, parallel aan het Hoendiep. De straat wordt vernoemd naar de vereniging: Werkmansstraat. De huurders zijn niet blij met deze in hun ogen denigrerende naam: na veel aandringen verandert de gemeente de naam in Nieuwe Blekerstraat. In 1894 verschijnen ook aan de Leeuwarderstraat, parallel aan de Kraneweg, eenvoudige arbeiderswoningen.

Aan het begin van de nieuwe eeuw wordt voor het terrein tussen de Leeuwarderstraat en de Nieuwe Blekerstraat een plan gemaakt voor de ontwikkeling van straten met deftige herenhuizen, met drie verdiepingen, souterrains, balkonnetjes en art-deco-elementen. Met een ruitvormig Jozef Israëlsplein en een rond H.W. Mesdagplein, met een heuse fontein.

De gemeenteraad geeft zijn goedkeuring aan het plan en besluit in 1903 dat de straten namen krijgen van bekende Groningse schilders als Jozef Israëls, Hendrik Willem Mesdag en zijn broer Taco Mesdag. Taco was in 1902 overleden, maar Hendrik Willem en Jozef hebben bij leven mogen meemaken dat er een straat naar hen werd vernoemd. Vanaf de jaren twintig wordt de wijk vooral bekend als 'de professorenbuurt', vanwege het grote aantal hoogleraren dat er woont.

De Woningwet van 1901 verplicht de gemeente zelf uitbreidingsplannen op te stellen. Pas vanaf dat moment zien we dat het initiatief voor nieuwe woonwijken echt bij de overheid komt te liggen. De directeur Gemeentewerken J.A. Mulock Houwer komt in 1906 met een plan voor de ontwikkeling van het gebied ten noorden van de Kraneweg. De Taco Mesdagstraat en de Herman Coleniusstraat worden verder noordwaarts doorgetrokken, er komt een Taco Mesdagplein en een aantal dwarsstraten: de Wassenberghstraat, de Jan Lutmastraat en de Otto Eerelmanstraat. In de jaren twintig zal Mulock Houwer ook zelf in dit gebied een aantal woningen ontwerpen. Beeldbepalend zijn ook de in Amsterdamse-Schoolstijl ontworpen woningen van de architect Derk Smits jr. Daarmee zijn voor de Tweede Wereldoorlog vrijwel alle kavels van de Schildersbuurt bebouwd.